

हिंदुस्थानी शास्त्रीय संगीतातील घराणी व त्यांची वैशिष्ट्ये

पं. सुजन राणे.

क्रांबरी नेक रोड

क्रांबरी, न्यू जर्सी ०८५१२

दिवाळी म्हणजे हिंदूंचा सर्वात आनंदाचा सण. ह्या पाच दिवसांच्या सणावारी आपण हिंदू जगाच्या कुठल्याही कानाकोपर्यात असोत, आपला आनंद सर्व प्रकारे उपभोगत असतो. मग नवे कपडे व दागिने खरीदण्यापासून ते घरी निरनिराळे पक्वानांवर ताव मारण्यापर्यंत किंवा एखाद चांगल नाटक बघण्यात किंवा गोड गाण्याचा कार्यक्रम ऐकण्यात हे पाच दिवस घालवत असतो. दिवाळीचा संबंध दिव्याशी आहे हे सर्वश्रुत आहे, थोडक्यात उजेडाशी आहे. हिंदू आपली घरं दिव्यांनी सजवत असतात. उजेड हा अंधकार व अज्ञान दूर करण्याच द्योतक आहे, अस ह्या संदर्भात लिहील गेल आहे. किंबहुना उजेड ही जगाच सौंदर्य दाखवणारी एक खिडकी आहे, अस कुठतरी वाचल्यासारख वाटत. " Light is a window to world's beauty. "

दिवाळी ह्या सणाच्या धार्मिक बाजूचा विचार केला तर आपल्याला माहित आहे की हा सण साजरा करण्याच मुख्य कारण म्हणजे प्रभू रामचंद्र रावणाचा वध करून १४ वर्षानंतर आयोध्येला परतले, तर श्री कृष्णानी नरकासुराला नष्ट केले. जैन धर्माप्रमाणे महावीरांनी इ.स. ५२८ पूर्वी मोक्ष गाठला तर शीख धर्मगुरू गोविंद सिंग ५२ हिंदू राजांची सुटका करून अमृतसरला या दिवशी परतले. दिवाळी अश्विन महिन्याच्या शेवटापासून (२९ किंवा १४ कृष्णपक्षापासून) ते कार्तिक महिन्याच्या सुरवातीपर्यंत (२ कार्तिक किंवा २ शुक्लपक्षापर्यंत) साजरी केली जाते. असो, या सर्वांचा अर्थ येवढाच की आपल्या धर्माच्या दृष्टीने हा सण सर्वात महत्त्वाचा असून आपण या सणाचा जेवढा आणि जेवढ्याप्रकारे आनंद उपभोगता येईल याचा प्रयत्न करत असतो.

मी एक शास्त्रोक्त गायक असल्यामुळे दिवाळीच्या आनंदाकडे गाण्याच्या दृष्टीकोनातून पहाव, शास्त्रीय संगीताचा विचार करावा, त्यातील घराण्यांचा आढावा घ्यावा आणि त्या अनुषंगाने त्याबद्दल उपयुक्त माहिती वाचकांपुढे मांडावी अस वाटण साहजिक आहे. आपल शास्त्रीय संगीत थोर आहे, ते वेदांपासून चालत आले आहे. ऋग्वेदाच्या तीन सुरांपासून ते सामवेदाच्या सात सुरांपर्यंत ते विकसित झाले आहे. "सप्त सुरांतू गीयन्ते | सामभिः सामर्ग बुधैः || " असा उल्लेख मांडुकीय शिक्षा ग्रंथात आढळतो. याचा आणखी एक पुरावा म्हणजे ऋग्वेदातील पाणिनीय शिक्षा

या ग्रंथात खालील श्लोकात सापडतो.

" उदात्ते निशाद गान्धारौ | अनुदात्ते रुशाद धैवतः |

स्वरीत प्रभवहिते | षड्ज, मध्यम, पंचमः || "

याप्रमाणे ऋग्वेदातील तीन सुरांत सात सुरांचा मिलाप खालीलप्रमाणे मानला जातो.

उदात्त सूर – निशाद व गंधार (नि व ग)

अनुदात्त सूर – ऋषभ व धैवत (रे व ध)

स्वरीत सूर – षड्ज, मध्यम व पंचम (सा, म व प)

हिंदुस्थानी शास्त्रीय संगीताचा उगम जरी वेदांपासून झाला तरी त्याचा खरा प्रसार मोगलांच्या आणि राजपुतांच्या दरबारांपासून झाला असा इतिहास सांगतो व ते उघड आहे कारण स्वामी हरिदास, तानसेन, बिलासखान व बैजू हे सर्व गवई त्या काळी होऊन गेले हे आपल्या सर्वांना माहित आहे. ह्या काळी द्रुपद-धम्मर सारखी गायकी प्रचलित होती पण ती लोप पावली कारण त्यांत नोम-तोमचा तोचतोपणा कप्टाळ्याणा होता. इ.स. च्या १७०० सालापासून हिंदुस्थानी ख्याल गायकी अस्तित्वात आली आणि ती अद्यापपर्यंत रूढ आहे. याच सुमारास हिंदुस्थानी शास्त्रीय गाण्यातील घराण्यांचासुद्धा जन्म झाला अस म्हणायला हरकत नाही. या घराण्यांचे संस्थापक ज्या शहरात किंवा ज्या राजपट्टी राहत होते त्यावरून तश्या घराण्यांना सदन्या मिळाल्या. शास्त्रीय संगीतांत मुख्य चार घराणी आहेत व ती म्हणजे, ग्वाल्हेर, जयपूर, आग्रा व किराणा, या नंतर जी घराणी अस्तित्वात आली ती या चार घराण्यांच्या मिश्रणातून झाली अस म्हणायला हरकत नाही. या सर्व घराण्यांचे मुख्य गवई व त्यांचा शिष्यपरिवार याचा थोडक्यात उल्लेख करण उचित होईल. नत्थन पीर बक्ष (साधारण इ.स.१७००) हे ग्वाल्हेर घराण्याचे संस्थापक मानले जातात. या घराण्याचे मुख्य गवई हस्सू खान (पै.१८५९) व हद्दू खान (पै. १८७५) त्यानंतरचे गवई रहमत खान (१८५२-१९२२) इनायत हुसेन, शंकरराव पंडित (१८६२-१९१७) बाळकृष्णबुवा इचलकरंजीकर (१८४९-१९२७) विष्णू दिगंबर पलुस्कर (१८७२-१९३१) रामकृष्णबुवा वझे (१८७१-१९४५) मिराशीबुवा (१८८३-१९६६) आणि गेल्या दुसऱ्या अर्ध- शतकाच्या व हल्लीच्या नावाजलेल्या कांही गवयांची नावे म्हणजे ओंकास्नाथ ठाकूर, विनायकराव पटवर्धन, कुमार गंधर्व, सी. आर. व्यास व वीणा सहस्रबुद्धे अशी आहेत. जयपूर (किंवा अत्रौली) घराण्याचा विचार केला तर आपल्याला अस सापडत की दौलत खान, अहमद खान व जहांगीर खान (जवळजवळ इ.स.१७००) ह्या गवयांनी या घराण्याचीसुरवात केली, परंतू या घराण्याचे मुख्य गवई म्हणून आल्लादिया खान (१८५५-१९४६) यांच नाव घेतलं जाते, त्यांचे शिष्य भास्करबुवा बखले (१८६९-१९२२) यांच नाव विशेष घेतलं जाते. अल्लादिया

खांचे सुपुत्र मंजी खान व भुर्जी खान, यांच्यानंतर प्रसिद्ध गाणार्या म्हणजे केसरबाई केरकर (१८९२-१९७७) व मोगुबाई कुर्डीकर (१९०४-१९९६ ?) यांची नावे घ्यावी लागतील. या घराण्यातील हल्लीच्या नावाजलेल्या गाणार्या म्हणजे किशोरी अमोणकर, पद्मा तळवलकर, अश्विनी भिडे व श्रुतीसडोलीकर ही होत. आता आपण आग्रा घराण्याकडे वळलो तर आपल्याला जंगू खान (१७८१-१८५२) व घग्गे खुदा बक्ष (१७९०-१८८०) या घराण्याचे संस्थापक म्हणून सापडतात. या घराण्याच्या गवयांनीविशेष प्रसिद्धी मिळवली ते फैय्याज खान (१८८६-१९५०) , विलायत हुसेन खान (१८९२-१९६२) व नने खान (१८९९-१९४५) अशी आहेत. शराफत, लताफत, अन्वर आणि खादीम हुसेन (सर्व १९०० सुरवातीपासून ते १९९३) यांची नावे घेण क्रमप्राप्त आहे. हल्लीच्या काळातील या घराण्याचे नावारूपाला आलेल्यापैकी गाणार्यांची नावे म्हणजे माणिक वर्मा, जगन्नाथबुवा पुरोहित व जितेंद्र अभिषेकी. शेवटी राहील प्रसिद्ध किराणा घराण, याची सुरवात गाझी खान (जवळजवळ १७००) यांच्यापासून झाली. या घराण्यातील नावे घेण्यासारखी गवई म्हणजे काले खान (१८००) आणि त्यांचे सुपुत्र व महान गवई खांसाहेब अब्दुल करीम खान (१८७२-१९३७) , त्यांची गाणारी मुलं सुरेशबाबू माने, हिराबाई बडोदेकर (१९०५-१९८९), कमलाबाई व सरस्वतीबाई राणे. अब्दुल करीम खांचे नावाजलेले शिष्य म्हणजे, सवाई गंधर्व, मुळेबुवा, बेहेरेबुवा, जावकरबुवा, गणपतराव गुरव, रोशनारा बेगम, शंकरराव सरनाईक आणि कपिलेश्वरीबुवा. याच्या नंतरची गेल्या व चालू शतकातील पिढी म्हणजे भारतरत्न पं. भीमसेन जोशी, पं. फिरोज दस्तूर, गंगुबाई हंगल, बसराज राजगुरू व संगमेश्वर गुरव.

वर हिन्दुस्तानी शास्त्रीय संगीतातील घराण्याप्रमाणे गवयांची नामावली दिली आहे. पण या घराण्याना येवढ महत्वा का? कारण ही सर्व गवई मंडळी सात शुद्ध सूर (सा, रे, ग, म, प, ध, नि) चार कोमल सूर (रे, ग, ध, नि) व एक तीव्र सूर (म) असे मिळून १२ सुरांचा आधार घेवउनच शेवटी आपले राग सादर करत असतात. परंतू हे OVER-SIMPLIFICATION झाल, कारण जरी दोन निरनिराळ्या घराण्याचे गवयांनी एखादा राग सादर करताना तेच सूर वापरले तरी कश्या प्रकारे ते गायले जातात याला महत्व आहे. त्यांत हळुवारपणा, मृदुपणा, जोरकसपणा या सर्व अंगांचा कसा वापर केला जातो, एखादा सूर किती कमी किंवा जास्त ताणला जातो या सर्व गोष्टीमुळे राग जरी तोच असला तरी तो त्या दोन गवयांच्या गळ्यात वेगळा वाटतो. शिवाय हिंदुस्तानी शास्त्रीय संगीतात श्रुतींचा (MICRO NOTES) उपयोग मोठ्या कौशल्याने केल्यामुळे एखादा राग श्रवणीय वाटतो.

आता आपल्याला या घराण्यांच्या वैशिष्ट्यांकडे पाहिलं पाहिजे. सर्वप्रथम एखाद्या गायकीला घराण कॅव्हा म्हटल जाते , प्रसिद्ध संगीत समीक्षक वामनराव देशपांडे यांच्या मतानुसार (Ref.—Indian Music Traditions) कमीतकमी तीन पिढ्यांनी चालू ठेवलेल्या गायकीला घराण म्हणून योग्य होईल. ते अस सुद्धा म्हणतात की घराण हे एखाद्या संगीतातील कुटुंबाशी किंवा त्यांच्या नातेवाईकाशी निगडित असलेली गायकी. पण हा एक मतप्रवाह आहे कारण एखाद्या घराण्याशी जोडलेला बाहेरचा शिष्यपरिवार होऊ शकतो. ग्वाल्हेर घराण्याची वैशिष्ट्य म्हणजे यमन, अलैय्या-बिलावल, भैरव, सारंग, मुलतानी, हमीर, कामोद, शंकरा वगैरे सारखे लोकाना परिचयाचे राग गाणे. रागांच सादरीकरण सोप,सुबक, रागांच्या सौंदर्याला बाधा येणार नाही अस असाव, म्हणजे श्रोत्यांना ते लवकर कळावे, व त्यांना त्यांतला आनंद सहज लुटता यावा.या घराण्यात रागांच्या बंदिशींना फार महत्त्व दिल जाते. शास्त्रीय संगीत हे बंदिशीच गाण आहे अस ह्या घराण्याच ब्रीदवाक्य आहे. रागाच्या नियमापेक्ष्या एखादी बंदिश त्या रागातले सूर आणि ताल याचा चांगला संगम दाखवू शकते. म्हणून या घराण्यात गुरु शिष्याकडून बंदिशी चांगल्या घोटून घेतात, एखाद्या रागात १५ ते २० बंदिशी शिष्याकडून तयार करून घेण क्रमप्राप्त समजल जात. तसच अस्थाई आणि अंतरा पूर्ण व चांगल्या गायल्यानंतरच रागाचा विस्तार करावा अशी ह्या घराण्याची धारणा आहे. हा विस्तार आकारामद्धे, अमुकेक क्रमाने व विलंबित लयीमद्धे गायला जातो व त्याला ते बेहेलावा अस संबोधतात. बेहेलावानंतर एकावेळी दोन किंवा चार सूर दुप्पट लयीमद्धे गावून झाल्यानंतर बंदिशीचे बोल आलापाच्या आणि तानेच्या माध्यमातून गायले जातात. या घराण्याच दुसर वैशिष्ट्य म्हणजे सरळ व सपाट ताना. या घराण्याच तिसर वैशिष्ट्य म्हणजे मध्य लयीत गाण, कारण या लयीत गाण चांगल सादर करता येते. विलंबित बंदिशी ते तिल्वाडा, झुमरा व एकताल आणि द्रुत बंदिशी तीन ताल किंवा एकताल मद्धे गायचं पसंत करतात.

जयपूर किंवा अत्रौली घराण्याची वैशिष्ट्य पाहिली तर आपल्याला अस आढळते की या घराण्यातले गवई अनोळखी व अनवट राग गाण्याच पसंत करतात. तसच ते बसंत-केदार, संपूर्ण-माल्कोंस,बसंत-बहार, कौशी-कानडा, नट-कामोद असे जोड राग गातात. त्यांच गाण हृदयाला भिडण्यापेक्षा बुद्धीला चालना देण्यासारख आहे. बंदिशी गायल्यानंतर ते आलाप व ताना आकारामद्धे जास्त गाताना आढळतात. त्यांच्या ताना कठीण व वक्र असतात. या घराण्यातल्या गवयाना रागांची बद्धत विलंबित लयीमद्धे करायला आवडते आणि तशी ती लय ते शेवटपर्यंत ठेवतात. बंदिशीचे बोल गाण्याकडे त्यांचा कल नसतो ते शक्यतो: आपल गाण आकारामद्धे गाण्याच पसंत करतात. आवाजाचा लगाव जोरकस व खुला असावा अस

या घराण्यांच्या गवयांच मत आहे. त्याचप्रमाणे पारंपारिक चीजा गाण्याकडे त्यांचा कल असतो, ते नव्या चीजा बांधण्याच्या भानगडीत पडत नाहीत. रागाची बढत करताना चीजेचा अर्थ शब्दाच्या माध्यमापेक्षा रागाच्या व तालाच्या माध्यमातून व्यक्त करावा अस त्यांच म्हणन आहे. चीज ही रागाच्या सुरांना व बंदिशीच्या तालाला दुय्यम आहे. तालांच्या मात्रा विलंबित लयीमद्धे सुद्धा ते फार प्रकर्षाने पाळतात. कितेकदा ह्या घराण्याच गाण क्लिष्ट व निरस वाटते कारण ह्या घराण्याचे गवई गाण्याकडे कलेपेक्षा शास्त्राच्या दृष्टीने फार बघतात. या घराण्यातले मल्लीकार्जुन मन्सूर कठीण तानांची व तालात समेवर येण्याची करामत अती कौशल्याने करत असत.

आग्रा घराण्याचा उगम धृपद-धमार गायकीपासून झाला अस समजल जात कारण या घराण्यातले गवई आपल गाण नोम-तोम गावून सुरू करतात. बराच वेळ नोम-तोम या पद्धतीने जो राग गायला जातो त्या रागातले सूर गावून मग तबल्यावर गायला सुरू करतात. बंदिशीच महत्व या घराण्यात पुष्कळ आहे. बंदिशीतले शब्द हे बोल अंगाने फार गायले जातात आणि अस गाताना त्यातील शृंगार रसाशी जणू काय ते खेळत असतात. या संदर्भात उस्ताद फैय्याज खान यांच नाव अगदी आदराने घेतलं जाते, ते प्रत्येक चीजेतला विशेतः शृंगार-रस असा काहीं कौशल्याने आळवत असत की त्याला तोड नाही. ह्या घराण्याच मुख्य वैशिष्ट्य म्हणजे तालावर प्रभुत्व आणि त्याबरोबर निरनिराळ्या लयीत गाण्याची तय्यारी. एक विशिष्ट ठसक्यात लयीत गायचं आणि एका नरख्यात समेवर यायचं अशी या घराण्याची पद्धत आहे. लयकारीत गाण गायचं ही ह्या घराण्याची खासियत आहे आणि अस कताना बंदिशीतले बोल निरनिराळ्या बाजूने शृंगारीत करायचे अस सुद्धा म्हणाव लागेल. आलापीला या गायकीत फार महत्व दिल जाते, जास्त करून आलाप मंद्र सप्तकात व एका वजनात गायले जातात. तसच ह्या घराण्याचे गवई आवाज खालच्या सुरांत लावतात व जरा मोठ्याने गातात. पण अस करताना एखाद्या रागाच्या उठावाकडे त्यांच लक्ष असते व त्या रागातल्या भावाला बाधा येणार नाही याचा ते चांगला विचार करतात. ते शक्यतोः मध्यलईत गातात कारण बंदिशीतला भाव नरख्यात गाताना अशी लय पूरक ठरते. ग्वाल्हेर घराण्याप्रमाणे हे घराण पारंपारिक बंदिशीना चिकटून व त्यांतली शुद्धता सांभाळून गातात. त्यांच्या गाण्यात तिहाई म्हणजे चीजेचा मुखडा तीनदा घेवून समेवर येण इथे कल असतो. हे गवई गाताना अनेकदा तब्लेवाल्यांशी लढत असतात व समेवर निरनिराळ्या प्रकारे येऊन श्रोत्यांना कस उद्दीप्त करून आनंद देता येईल याचा प्रयास करतात. थोडक्यात हे घराण शृंगाररस - प्रधान आहे अस म्हणाव लागेल.

किराणा घराण्याचा विचार करताना अस सापडते की या घराण्याचा सुरांशी अती घनिष्ट सम्बन्ध आहे, येवढा की या घराण्यातले गवई गाताना सुरांच्या प्रभावामद्धे स्वतःला हरवतात. सूर हेच सर्व श्रेष्ठ आहेत आणि त्यांतून रागातले भाव अगदी पराकोटीला जावून व्यक्त केले पाहिज्यात अशी यांची स्पष्ट भूमिका असते. म्हणून हे गवई संध लयीत गाण्याच पसंत करतात, कारण एकेक सूर हळूहळू आळवत ते पुढच्या सुराकडे सरकतात, द्रुत लयीमद्धे त्यामुळे गाण्याकडे त्यांचा जास्त कल नसतो. या घराण्यातले गवई सुरांशी इतके एकनिष्ठ असतात की ते कितेकदा बंदिशीतली पहिली ओळ किंवा मुखडा वारंवार गात असतात, बंदिशीतले इतर शब्द गाण्याची त्यांना गरज भासत नाही कारण आपल्या सुरांच्या ताकतीने ते श्रोत्यांना मंत्रमुग्ध करतात. हे गवई सर्वसामान्य श्रोत्यांना परिचयाचे राग नेहमी गात असतात, म्हणजे, तोडी, ललत, जीवनपूरी, शुद्ध सारंग, मुलतानी, भीमपलास, पटदीप, पुर्याकल्याण, यमन, पुर्या, बागेश्री, माल्कौंस, बसंत, दरबारी व अभोगी. तालाला हे दुय्यम समजतात म्हणून विलम्बितमधल्या चीजा शक्य तो: एकतालात व द्रुत चीजा तीन तालात गातात. यांची गायकी आलाप-प्रधान मानली जाते म्हणून ताना मोजक्याच गायल्या जातात. तारससकातल्या षड्जाशी आपला आवाज ते असा काही मिळवतात की तो तम्बोर्याशिवाय वेगळा वाटत नाही. आवाज जोरकस न लावता तो जितका मुलायम लावता येईल इथे या गाणार्यांच लक्ष असते. हे गवई आलाप गोलाकारात गातात, इतर ग.व यांसारखे सपाट नाही गात. गाण हे गोड असाव हे त्यांच ब्रीदवाक्य आहे, गाण ही प्रथम कला आहे व नंतर ते शास्त्र आहे अशी यांची पक्की भूमिका आहे. ह्या घराण्याच्या गाण्यात करुणरस ओतप्रोत भरला, किंबहुना तो जणुकाय त्यांचा धर्म आहे असा म्हणाव लागेल आणि म्हणून इतर घराण्याशी तुअना केली तर आपल्याला ही गायकी अधिक व अत्यंत भावनाप्रधान आढळते. आपली गायकी प्रभावी व लोकांच्या मनावर कायमची कोरली जावी म्हणून किराणा घराण्याचे गवई वरच्या सुरांत, म्हणजे काळी दोन, पांढरी तीन किंवा पांढरी चार मद्धे सुद्धा गातात. त्यांच्या ठुमर्या सुद्धा येवढ्या गोड वाटतात कि त्या जवळजवळ ख्याल अंगानेच गायल्या जातात. या घराण्याचे अध्वर्यू खांसाहेब अब्दुल करीम खानच्या ठुमर्या ऐकताना रुधय पिळवटून निघते. " गोपाला मेरी करुणा क्यू नाही आवे" ही राग सर्परादा मधली ठुमरी ऐकताना वाटते की खान साहेब ईश्वराला आवर्जून विचारतात की बाबारे तुला माझी दया का नाही येत ? ही गायकी १८९० पासून त्यांनी प्रसिद्धीस आणली व त्याचा प्रसार सबद्ध हिंदुस्थानात केला. उत्तर हिंदुस्थानातून किराणा या गावातून येउन ते बडोद्याच्या राजदरबारी राजगवई झाले पण शेवटी महाराष्ट्रात स्थायिक होऊन मोठा शिष्यपरिनाम जगाव केला

हा लेख मी सर्वसामान्य शास्त्रीय संगीताच्या चाहत्यांच्या माहितीसाठी लिहीला आहे. तेंव्हा अधिक खोलात न जाता थोडक्यात माहिती देण्याचा माझा उद्देश आहे आणि जर अश्या वाचकांचं समाधान झाल तर माझ उद्दिष्ट साध्य झाल अस मी समजेन. शास्त्रीय संगीताच्या विद्यार्थ्यांसाठी किंवा अभ्यासकांसाठी या विषयावर अनेक पुस्तकं व लेख जाणकारांनी लिहीले आहेत त्यांचा ते केंव्हाही लाभ घेऊ शकतात. शेवटी अस सांगावस वाटत की हल्लीच्या युगात घरंदाज गायकीला चिकटून न राहता गायक त्याच्यात भेसळ करून स्वतःची गायकी सादर करण्याचा प्रयत्न करतात. हे किती योग्य आहे ते काळच ठरवेल, परंतू घराणेशाही झुगारून काहीतरी गायचं मग

CAN WE DISCARD TRADITIONAL STYLES OR SCHOOLS OF MUSIC AND LET OUR RICH HERITAGE OF HINDUSTANI CLASSICAL MUSIC PASS INTO OBLIVION, THAT IS THE MOOT QUESTION.